

Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi

*Hüseyin CERTEL**

Bilindiği üzere her dinde varlığına inanılıp bağlanılan, sevgi ve tazimle teslim olunan kudret sahibi yüce bir varlık (ma'bud), dini yaşayış sahibi inanan insanlar topluluğu (mü'minler) ve mü'minin mabuduna karşı yerine getirmekle mükellef olduğu fiil ve davranışlar (amel) olmak üzere üç temel özellik bulunmaktadır¹. Nitekim Din Bilimleri açısından bir şeyin din olabilmesi için gerekli temel hususlardan birisi, onun ibadet, dini ayin ve törenlerinin bulunmasıdır². Buna göre dinin ameli yönüne dahil olan ibadetler, inanan insanla Allah arasında iman bağı ile derinden kurulan ilişkinin dışı akseden tezahürleri ve dini hayatı kuvvedin fiile geçiren uygulamalar bütünü olmaktadır³. Bu da din ile birlikte var olmuştur.

* Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı.

1 Krş., Yavuz, Kerim, "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Der., sayı 8, 1988, s. 88.

2 Bkz. Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ocak Yay., Ankara, 1988, s. 17.

3 Krş. Hökelekli, Hayati, Din Psikolojisi, T.D.V. Yayınları, Ankara 1993, s. 211.

İnsanda tabii ve fitri bir duygu olan din duygusu, üstün ve kudretli bir yaratıcıya inanıp bağlanma ihtiyacı ile birlikte inandığına tazim, sevgi, bağlılık, teslimiyet, korku, ümit ve niyazını ifade etmek, inancını bir takım pratiklerle realize edip göstermek üzere ibadet ihtiyacını da beraberinde getirmektedir⁴. Nitekim insanlık yeryüzünde varolduğu günden bu yana fitratının gereği olarak inanmaya ve inancını bir takım fiilleriyle realize etmeye devam edegelmiş; insanın olduğu yerde inanç ve ibadet de varolmuştur.

Dinin ameli yönüne dahil olan ibadet hayatı her şeyden önce sağlıklı ve ideal bir dini hayat için zaruridir. Zira din, insanın içinden gelen aşk, tazim ve güvenle Allah'a, O'nun koyduğu prensip ve gayelere bütün varlığıyla bağlanmaya mecbur olduğunu kabul etmesi ve bu kabulünü harici fiil ve hareketleriyle de beyan ve ifade etmesidir⁵. Çünkü dindarın inanç, duygu, düşünce ve ibadetleri bir bütünlük arzeder. Eğer kişide objektif olarak tezahür eden dini davranışlar, ibadetler bulunmazsa, E. Bautroux'un da belirttiği gibi, onun dini hayatı, subjektif duygu ve düşüncelerden, hülyalardan ibaret kalır ve kalan bu kısım artık din olarak nitelendirilemez⁶. O halde ibadet, dinin ve yaşanan gerçek dindarlığın vazgeçilmez bir unsurudur. Hatta ibadet ya da tapınma, dini hayatın bütünü içerisindeki yeri ve dini yaşayışın devamı açısından o kadar önemlidir ki, bir dinin onsuz varlığını sürdürdürebilmesi bile şüphelidir⁷.

İbadet, kelime olarak ubudiyetle aynı kökten gelmektedir. Ubudiyet; tezellül gösterme, yani itaat ve boyun eğme manasına gelmektedir. İbadet ise ubudiyetten daha ileri seviyede bir itaat ve boyun eğişi (tezellül) ifade etmektedir. İbadet boyun eğme, itaat ve tazimin en ileri derecesidir. İslami açıdan böyle bir tezellül göstermeye ancak en yüce olan varlık layıktır ki, o da Allah'tır⁸. Buna göre ibadet başkasına ta'zim kasdıyla yapılan fiilden ibaret olup, ta'zim göstermenin en ileri derecesidir⁹.

4 Bkz. Akseki, A. Hamdi, İslam I, Matbaa-i Ebuza'ya, İstanbul 1943, s. 443; İkbâl, Muhammed, İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu, çev., N.A. Asrar, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1984, s. 126.

5 Çamdibi, H. Mahmut, Din Eğitime Giriş, Marmara Üniv., İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul, 1989, s. 53.

6 Peker, Hüseyin, Din Psikolojisi, Sönmez Mat. ve Yayınevi, Samsun, 1993, s. 68.

7 Bk. Wach, Joachim, Din Sosyolojisi, Çev., Ü. Günay, E.Ü. Yayınları Kayseri, 1990, s. 26; Taplamacıoğlu, Mehmet, Din Sosyolojisi, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1975, s. 177.

8 Rağib el-İsfehâni, el-Müfredat, Kahraman Yayınları, İst. 1986, s. 479.

9 Fahreddin er-Razi, Tefsir-i Kebir, I, Trc. S. Yıldırım ve diğerleri, Akçağ Yay., Ankara 1991, s. 338; Tabbara, Abdulfettah, Atif, el-Hataya fi Nazari'l-İslam, Daru'l-İlmi'l-Melayin (tarihsiz), s. 209; el-Mevdudi, Ebu'l-Ala, Kur'an'a Göre Dört Terim, Trc., O. Cilacı-İ. Kaya, Beyan Yay., İstanbul 1987, s. 63-74.

Dini açıdan ibadet; insanın ruhen ve bedenlen; zahiren ve batınlen bütün varlığıyla yalnız Allah'a karşı yaptığı itaat ve kurbet (yaklaşma)tir ki, bunda niyet şarttır. Niyet ise yapılacak fiillerin yerine getirilişinde ancak Allah'a itaat ve yaklaşmayı kastetmek demek olan iradedir. Buna göre ibadetlerin bir içte yaşanan kalbi ve ruhi yönü, bir de dışa yansıyan fiili yönü vardır. Bir itaatın ibadet olabilmesi için, onun şuurlu ve iradeli olarak Allah'a itaat etme, O'na yaklaşma ve hoşnudluğunu kazanma niyetiyle fiilen zahirde işlenmesi lazımdır¹⁰.

İbadet hayatı, dini yaşayışın özü ve esas yapısı olan imandan sonra gelen ikinci bir yönünü teşkil etmektedir. İman dini yaşayışın içte duyulup yaşanan subjektif yönünü teşkil ettiği gibi, ibadetler ya da daha geniş manada ameller de onun belli şekil ve kurallara bağlı kalarak gerçekleştirilen objektif yönünü meydana getirmektedir. Esasen dindarlık, imanın ruhta yerleşip kök salarak orada duyulur ve yaşanır hale gelmesiyle doğar. İbadetler de, işteki imanın varlığından kaynaklanan tezahürleridir. Bu bakımdan dini yaşayışın özü ve esas yapısı imandır, imanın olmadığı yerde dinden ve ibadet hayatından da bahsedilemez. İbadetler ise imanın varlığından hayat bulup filizlenmektedir¹¹. Ayrıca ibadetler bir yandan dindarın içindeki imanın varlığından hayat bulurken, bir yandan da içteki imanı takviye edip güçlendiren, geliştirip derinleştiren kaynaklar olma özelliği taşımaktadır. Bu itibarla dini hayatın iman ve ibadet yönünü birbirinden ayrı düşünmek mümkün değildir. İnanç ve ibadet, bir bütünün iki yarısı gibi birbirine yakın ve içiçedir. Bu ikisinin bir araya gelerek oluşturdukları bütün ise dini hayattır. İman ve ibadetten biri diğerinden ayrı düşünülemez. Nitekim bu yakınlık ve içiçelikten ötürü bazı İslam alimleri, ibadetleri (ameli) de imana dahil ederek, amelin imandan bir cüz olduğu görüşünü benimsemişlerdir¹².

İbadetin şumulüne gelince, onun geçici bir hadise olmayıp, dinin köklü ve gerçek bir anlatımı olduğu ve müminin hayatının tamamını kucakladığı söylenebilir¹³. Burada esas olan ibadet kasdıyla yapılan davranış veya sözlerin kulluk, bağlılık ve tazimin gösterilip, Allah'a yaklaşma niyet ve iradesiyle yerine getirilmesidir. Ancak her dinde tanrı ile insan ilişkilerini canlı tutmak amacıyla

10 Geniş bilgi için bkz. Yazır, M. Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili I, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979, s. 95-97.

11 Bkz. Topçu, Nureddin, "Dini Hayatın Psikolojik Temelleri", İslam Mec., c. I, sayı 4, Ankara, 1956, s. 13.

12 Geniş bilgi için bkz. İzutsu, Tashihiko, İslam Düşüncesinde İman Kavramı, Trc. S. Ayaz, Pınar Yay., İstanbul, 1984, s. 195-294.

13 Taplamacıoğlu, Din Sosyolojisi, s. 177.

belirli aralıklarla tekrar edilmesi gereken özel davranışlar ibadet olarak belirlenip kurallara bağlanmıştır.

En geniş manasıyla ele alındığında İslam'da ibadet, hayatın her yönünü kuşattığı gibi, insanın maddi ve manevi tüm varlığına da şamildir. Zira mü'min, Allah'a düşüncesiyle, kalbiyle, dili, gözü, kulağı ve diğer azalarıyla, yani tüm bedeni ve ruhi varlığıyla ibadet eder. Allah yolunda malını ve canını vermek, ailesinden ve yurdundan ayrılmak suretiyle ibadet eder. Onun emrolunduğu bedeni ve mali ibadetler, dinen konulan kurallar ve şekillerle birlikte onların ötesinde duygu ve düşünce planında ruhen de yaşandıkları nisbette değer ve anlam kazanırlar¹⁴. Müslümanın önce kendi varlığı olmak üzere, Rabbinin kudret ve azameti, kendine karşı lütuf ve ihsanının bolluğu, buna karşılık kendisinin Rabbine karşı şükürünün yetersizliği, O'nun emirlerine itaattaki kusurları v.b. üzerinde düşünüp tefekkür etmesi çok değerli bir ibadet ve zikirdir¹⁵. Allah sevgisi, Allah korkusu, Allah'ın rahmetini ummak, gazabından korkmak, kazasına razı olmak, verdiği bela ve imtihana sabretmek, nimetlerine gönülden şükran duyguları beslemek, Allah'tan haya etmek, O'na tevekkül etmek ve gönül bağlamak gibi yüce duygular beslemek suretiyle mü'min, kalben duygusal planda Allah'a ibadet eder¹⁶.

İslam'da ibadetin çok geniş sahası içerisine başta farz olan namaz, oruç, zekat, hac ve bunların nafileleri, sonra dua, tesbih, sena, zikir, tefekkür, istiğfar, salavat ve bunlardan başka ilim öğrenmek ve öğretmek, hasta ziyareti, cenazeyi taşıma ve defnetme, mü'minlerin ihtiyaçlarını gidermek, takva ve hayırda yardımlaşma, helal rızık kazanmak için çalışmak, insanlara sıkıntı veren şeyleri ortadan kaldırmak ve hatta tabii ve insani ihtiyaçların dinin koyduğu kurallar dahilinde karşılanması bile halis bir niyetle yapılmakla ibadet kapsamına dahil olmaktadır¹⁷. Şu halde İslami açıdan ibadet, hayattan ayrı bir şey değildir. Hayatın her safhası ibadet haline getirilebilir. Aslında Kur'an'da imanın hemen ardından onun bir gereği olarak çokca zikredilen "salih amel" (yararlı iş)lerin ibadet kapsamına dahil olmasıyla, ibadetin, hayatın her anını ve her yönünü kucaklaması mümkündür. Ancak en geniş manadaki ibadet anlayışı içerisine giren bütün bu davranışlar, dinde yerine getirilmesi istenen, şekli, miktarı ve kuralları belirlenmiş bulunan temel ibadetlerin yerini tutamaz ve onların değerinden asla bir şey eksiltmez.

14 Bkz. el-Kardavi, Yusuf, İbadet, Trc. H. Cemal, Çığır Yay., İstanbul, 1974, s. 106; Certel, Hüseyin, Ebu-Talib el-Mekki'de Tasavvufi Yaşayış, Basılmamış doktora tezi, Erzurum, 1993, s. 109-121.

15 el-Mekki, Ebu Talib, Kutu'l-Kulub, Matbaatu'l-Mustafa, Mısır, 1961, c. I, s. 30-31.

16 el-Kardavi, İbadet, s. 107.

17 Bkz. Certel, Mekki'de, s. 154-180; el-Kardavi, İbadet, s. 73-97.

Dindarın dini fiilleri ve ibadetleri yerine getirmesi bir irade işidir. Psikoloji açısından iradeyi, iki temayül gurubunun çatışması neticesinde bir an muallakta kalan aksiyonu, yüksek temayüllere üstünlük vermek suretiyle yeniden doğrultmak fonksiyonunu haiz olan bir vetire¹⁸ olarak tanımlamak mümkündür.

• Dindarın inancını davranışa dönüştürmesi, kendisindeki irade gücüne bağlıdır. İrade dini emirlerin yerine getirilmesi söz konusu olunca harekete geçişleri, yasaklama ve kısıtlamalar söz konusu olduğu zaman da durdurucu, frenleyici bir rol oynamaktadır¹⁹. İbadetler de dini birer emir olup, yerine getirilmesinde bir külfet olduğu için iradenin harekete geçirici gücüne ihtiyaç vardır.

Psikoloji açısından kişinin dini iradesi aynı zamanda onun motivasyonudur. Dini duygu ve düşüncenin eyleme dönüşmediği yerde dini irade yoktur. Bu takdirde dindarlık adına geriye kalan metafizik ve mücerred bir kavramdan (iman iddiası) ibarettir. öyleyse dini duygu ve düşüncenin file dönüşmesiyle dindarlığın belirgin hale gelmesi iradenin bir eseridir²⁰.

Kişinin devamlı kalben ve zihnen meşgul olduğu işler ve nefsin içinde bulunduğu durum iradeye yön vermektedir²¹. Dolayısıyla insanın gönlündeki imanın iradeye yön vermesinin bir sonucu olarak iradenin harekete geçici etkisiyle tüm dini davranışlar gibi ibadetler de ortaya çıkmaktadır. Fakat iradenin etkisiyle ortaya çıkan bu ibadetlerin, tekrar tekrar yapılmakla zamanla müminin iradesinin, dini emirleri yapma ve yasaklardan kaçınma konusunda terbiye edilip daha da güçlenmesini sağladıkları da bilinmektedir. Mesela günün muhtelif vakitlerinde abdest alıp namaz kılmak, Ramazan ayında bir ay her gün oruç tutarak bir takım mahrumiyetlere katlanmak, zekatla malının bir kısmını elden çıkarmak, hac için zahmetli ve masraflı bir yolculuğa katlanmak, her şeyden önce bir irade işidir. Bütün bunları yapabilmek için başlangıçta var olan irade, bunları yerine getirmekle bunları daha içten ve daha derinden duyarak yaşayıp devam ettirmek ve dini yasaklamalara karşı direnç kazanmak üzere daha da sağlam ve güçlü hale gelmektedir.

İbadetin duygusal temellerine bakıldığında burada korku, saygı, sevgi, şükran, tazim, sığınma ve teslimiyet duygularının içiçe yanyana buldukları görülür. Zira inanan insan Allah'ı sever. O'nun azametinden, heybetinden ve

18 Dwelhouvers, G., Psikoloji, Çev. M.Ş. Tunç, İstanbul Edebiyat Fak., Yay., İst. 1938, s. 299.

19 Peker, Din Psikolojisi, s. 68.

20 Armaner, Neda, Din Psikolojisine Giriş I, Ayyıldız Mat., Ankara 1980, s. 120.

21 Çamdibi, Din Eğitime Giriş, s. 21.

cezalandırmasından korkar. O'na karşı saygı ve şükran hisleri besler, korktuklarından O'na sığınıp niyaz eder, bağlılık ve teslimiyetini fiilen göstermek ister. Bütün bu duygularını ifade etmek üzere Rabbine yönelip dua ve ibadette bulunur. Zira ibadet bir bakıma insanın yaratıcısı karşısında duyduğu hislerin şekil ve anlam bakımından ifadesidir²². Öyleyse ibadetler tercüman oldukları duyguların yoğunluk ve derinliği, ya da bir başka ifadeyle duygusal katılımın kalitesi nisbetinde içten, samimi ve değerli birer yaşayıstırlar.

Bu duygular açısından bakıldığında, pratik hayatta dindarlar arasında ibadetlerin bir kulluk ve şükran ifadesi ya da borcu olduğu anlayışı daha yaygındır. Buna göre mü'min, sayısız nimetlerine karşılık kulluk ve şükran borcu olarak, Allah'a ibadet ederek vazifesini yapmak, borcunu ödemek zorundadır. Aksi halde vazifesini yapmayıp nankörlük ettiği için ahirette ceza görecekler. Dolayısıyla bu ibadet anlayışı, beraberinde cezalandırılma korkusunu bulundurmaktadır. Böyle bir ibadet anlayışında insanı ibadete sevkeden motiv, samimi şükran ve minnet duygusu olabileceği gibi, sırf cezalandırılma korkusu da olabilmektedir. Bu da dini bakımdan yanlış bir ibadet anlayışı olmamakla birlikte, onun gerçek anlam ve değerini ifade edecek seviyede bir ibadet telakkisi de değildir. İbadetler gerçekten bir kulluk ve şükran ifadesidir, kulluk borcudur. Ancak sırf vazife ve borç anlayışı ve buna bağlı olarak vazifeyi ihmalden doğacak cezalandırılma korkusunun etkisiyle yapılacak ibadetlerin, dindarların ruhlarında beklenen etkileri yeterince gösteremeyeceği ve bunların derinden duyarak ve haz alarak yaşanamayacağı da açıktır. Nitekim özellikle tasavvufi hayatta sırf cehennem korkusu ve cennet ümidiyle ibadet etmek pek hoş görülmemektedir. Burada yeri gelmişken korkuyla birlikte dini emirleri ya da ibadetleri işlemeye yönelten bir başka motiv olarak cennet ümidinin de bulunduğunu belirtelim.

Dini manada şükür ise, Allah'ın ihsan ettiği sayısız nimetlerin kulun dilinde Rabbine övgü ve nimetleri itiraf; kalbinde Allah sevgisi ve bu nimetlerin Allah katından bir lütuf ve ihsan olduğuna şahadet; tüm organlarında Allah'a karşı itaat ve teslimiyet şeklinde karşılık bulması ya da tezahür etmesidir²³. Bu manada ibadet aynı zamanda bir şükür ifadesidir. Ancak gerek bir program dahilinde bütün mü'minlerin yerine getirmeleri istenen farz ibadetler ve gerekse bunların nafileleri,

22 Krş. Peker, Din Psikolojisi, s. 68; Kanar, Yüksel, İbadet, Beyan Yay., İstanbul, 1984, s. 55.

23 Tabbara, Abdulfettah Afif, Ruh'u'd-Dini'l-İslami, 17. bas., Daru'l-İlm, Lübnan, 1988, s. 193.

şükür kapsamına giren pek çok davranıştan sadece bir kısmıdır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.), Hz. Aişe (r.a.)'nin kendisine ibadet konusunda fazlaca meşakkate girmesinin sebebini sorması üzerine "Şükreden bir kul olmayayım mı?"²⁴ şeklinde cevap vererek, ibadetin bir şükür ifadesi olduğuna dikkat çekmiştir. Ancak bir şükür ifadesi oluşu ibadetin sadece bir yönüdür.

Daha da önemlisi, ibadetlerin aynı zamanda kul ile Allah arasında kurulan bir haberleşme, iletişim, vuslat ya da diyalog olmasıdır. Kul ile Allah arasında kurulan haberleşme, Allah'tan insana doğru olabildiği gibi, kuldan Allah'a yönelen bir diyalog şeklinde de olabilir. Yine bu haberleşme sözlü ya da sözsüz olabilir. Birincisinde her iki taraf da insan dilini kullanarak meramını anlatır, mesajını muhatabına ulaştırır. Bu tür haberleşmede, Allah'ın kullarına sözlü olarak ulaşan mesajı vahiy; kulun Rabbi'ne yönelen kalbi ve lisani konuşması da duadır. Sözsüz olarak kurulan haberleşmede ise Allah vahiydeki sözlü ayetler yerine tabiat ayetlerini, insan da bedeninin hareket ve işaretlerini kullanarak meramını anlatır. Buna göre dünya, Allah'ın yaratıcı kudretini ve çeşitli sıfatlarını gösteren eşya ve hadiselerle dolu bir sembol kitabıdır. Aynı şekilde Allah'ın sözsüz ayetler göndermesi ile kurulan bu ilahi haberleşmenin insan tarafındaki karşılığı ibadetlerdir, özellikle de İslam'daki namazdır²⁵. Böyle olunca mü'minin namazdaki kıyama, rükû'u, secdesi, ku'ûdu; haccındaki ihrama girişi, tavafı, vakfesi, sa'yı, cemreleri atması gibi hareketleri, basit birer vücut hareketi olmayıp, kul ile Allah arasında bu ibadetler vasıtasıyla kurulan diyalogda, kulun Rabbine karşı duyduğu tazim, teslimiyet, sevgi, itaat ve bağlılık duygularının hal diliyle anlatıldığı birer ifade biçimidir.

İbadetlerin en önemli gayesi de insan ile mabudu arasında içten ve sürekli bir diyalogun kurulmasını sağlamak, ya da bir başka ifadeyle inanan insanı Rabbinin huzuruna götürmek, onunla yüzyüze getirmektir. Özellikle konuya İslamî açıdan bakıldığında, Allah her yerde hazır ve nazırdır, mü'min nereye yönelirse yönelsin Rabbinin orada bulur²⁶, nerede olurlarsa olsunlar Allah inananlarla beraberdir²⁷, O, insana şah damarından daha yakındır²⁸. İnanan insanın bundan haberdar olup içinde hissetmesi, ancak onun şuurunda Allah düşüncesinin her an canlılığını muhafaza

24 el-Buhari, Teheccüd, 6.

25 Geniş bilgi için bkz. İzutsu, Toshihiko, Kur'an'da Allah ve İnsan, Çev. S. Ateş, Arısan Mat., Ankara (Tarihsiz), s. 126-131, 139-186.

26 Kur'an, el-Bakara, 115.

27 Kur'an, el-Hadid, 4.

28 Kur'an, el-Kaf, 16.

etmesiyle mümkündür. Allah düşüncesini şuuruna yerleştirebilen, O'nu her an hatırında tutan kişi, her an Allah'la beraber olduğunu, O'nun huzurunda, gözetim ve murakabesi altında olduğunu hisseder. Allah düşüncesini şuura yerleştirmek de, ancak O'nu devamlı hatırlamak ve zikretmekle olur. İbadetler ise, her şeyden önce Allah'ı anmak, zikretme ve O'nunla ilişkileri canlı tutma vasıtalarıdır. İbadetin hakikati Allah'ı zikirdir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "Bana kullut et ve beni zikir için namaz kıl"²⁹ ayetinde namaz, "Arafat'tan indiğinizde, Allah'ı Meş'ar-ı Haram'da anın, O'nu size gösterdiği şekilde zikredin"³⁰ ayetinde hac, zikir ve anma olarak tarif edilmiştir. Ayrıca oruç da bir gün boyunca ibadet halinde olmanın verdiği dikkat ve teyakkuzla Allah'ın devamlı hatırda tutulmasına ve dini bir şuurculuk haline zemin hazırlayan bir ibadettir. Öyleyse ruhen, kalben, bedenlen ve malen yapılan ve Allah'ı anma vasıtası olan ibadetlerin tümü, kul ile Allah arasındaki ilişkileri canlı tutmak ve Allah'ı hatırlamak suretiyle insanın zihninde ve gönlünde Allah düşüncesinin daima muhafaza edilmesini ve böylece onun imanının giderek derinleşerek kemal derecesine doğru gelişmesini sağlamaya yöneliktir³¹.

İman, amel ve ahlakta kemale ulaşmayı hedefleyen tasavvufi yaşayışta ibadet ve zikrin bu özelliğinin dikkate alınarak, farz ibadetlerin, çok yoğun olarak yaşanan nafil ibadetler ve her türlü zikirlerle desteklenip zenginleştirildiği bir dini yaşayış programının takip edildiği görülür³². Ancak bütün bu dini yaşayış programının özünü, dinen günün muayyen vakitlerinde eda edilmesi farz kılınan beş vakit namaz, onun nafileleri ve yine namazın kendi içinde topladığı Kur'an tilaveti, tesbihat, dua, salavat, istiğfar nevinden ibadet ve zikirler oluşturmaktadır. Çünkü diğer İslami ibadetler, daha geniş bir zaman dilimi içerisinde yapılmaktadır. Namaza nisbetle sayıca daha az olan bu ibadetler sağlıklı olmak ve mali imkanları yeterli olmak gibi bazı şartları gerektirdiğinden, herkes tarafından yapılamayabilmektedir. Mesela, dini ölçülere göre zengin olanlara yılda bir zekat ve ömürde bir kez hac ibadeti emredilmiştir. Bu yoğun dini yaşayış programı içerisinde nafil oruçların da önemli bir yeri olduğunu belirtelim. Konuya dinler tarihi açısından bakıldığında da, dinlerde genellikle ibadet hayatının bir gün içerisinde yerine getirilen temel günlük ibadetler üzerine bina edildiği görülür.

29 Kur'an, Ta-Ha, 14.

30 Kur'an, el-Bakara, 198.

31 Bkz. Bayraktar, Mehmet, İslam İbadet Fenomenolojisi, Akçağ Yay., Ankara, 1987, s. 9-11.

32 Bkz. el-Mekki, Kutu'l-Kulüb, I, s. 30-35; el-Gazali, Ebu Hamid, İhyau Ulumi'd-Din, Trc. A. Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1974, c. I, s. 695-1014.

İbadette Şekil ve Mana

İslami açıdan halis bir niyetle Allah rızası için yapılan her türlü müsbet davranışlar ibadet kapsamına girmekle birlikte, her dinde olduğu gibi İslam dininde de ibadet olarak belirlenen ve mü'minlerden yerine getirmeleri istenen davranışlar vardır. İbadet denilince öncelikle bunlar akla gelir ve dini bakımdan yapılmakla mükellef olunan ibadetler de bunlardır. Bunların vakti, miktarı ve kuralları belirlenmiştir.

İnanan insan, mabuduna itaat, bağlılık, teslimiyet ve tazim duygularını arzederken, bu hisleri ifade edecek şekilde, düzenlenen kalıplaşmış hareket ve davranış sistemine ihtiyaç duyar. Din, ibadetin şeklini belirleyip, kurallarını koymakla, ferdin tapınma istek ve ihtiyacına cevap veren model davranış ve uygulama biçimleri oluşturmuş olmaktadır. Böylece her ibadetin önceden belirlenmiş bulunan ve değiştirilemez asli unsurlardan oluşan bir biçimi ve kalıbı vardır. Genellikle bu şekil ve kalıp, biçim ve kuralların ötesinde çok derin ve gizli manalar taşıyan sembolik bir tarzda düzenlenmiştir. Bu sebeple ibadetin şekli, onun manasının ruhen yaşanması ile yakından ilgilidir. Esasen ibadette esas olan, bu sembolik davranışları yerine getirirken, onların ötesindeki deruni manaların yaşanmasıdır. Bu da ibadetin şekli ile manasının bütünleşmesiyle gerçek manada ibadet etmek demektir³³. Şu halde ibadetler keyfi değil, muayyen vakitlerde belli erkana ve kuralara uyularak yapılması gereken hareket ve fiillerdir. İbadetin dinen belirlenen şekil ve kuralları tartışılmaz. Kur'an-ı Kerim'de bu hususa dikkat çekilerek şöyle buyrulmaktadır:

“Her ümmete, kendilerine uygun, yerine getirmeleri gerekli ibadetler koyduk. Öyleyse bu konuyu seninle tartışmasınlar...”³⁴. Böyle olunca da yerine getirilen ibadet şekilleri ve dini merasimler, aynı zamanda belirli bir dinden olmanın temel göstergelerinden biri sayılmaktadır³⁵.

Ayrıca bir dindeki ibadetin tartışma kabul etmeyen şekli, ibadet edenler arasında eşitliği sağlar ve güçlendirir, mevki, makam, ırk vb. ayrımları ortadan kaldırıp inananları fikri ve duygusal planda birbirlerine yaklaştırır. İbadetteki vücut vaziyeti, zihnin yolunu tayin eden amillerden birisidir. İslam dininin ibadet için belli bir yön (kible) tayin etmesi, cemaat veya toplumda ortak fikir ve duyguların belirmesini

33 Bkz. Hökelekli, Din Psikolojisi, s. 234-235.

34 Kur'an, el-Hacc, 67.

35 Eroğlu, Feyzullah, Davranış Bilimleri, Mavera Yayıncılık, 1993, s. 103.

sağlamak içindir³⁶. Yoksa Kur'an'da belirtildiği üzere ibadet (namaz) esnasında yüzün şu ya da bu tarafa çevrilmesi, ibadetin özü bakımından bir önem taşımamaktadır³⁷. Kul, ibadetinde nereye yönelirse yönelsin, zaman ve mekandan münezzehe olup, her yerde hazır ve nazır olan Allah'ı orada bulur³⁸.

Duygu ve düşünceleri ifade etmenin çeşitli yolları vardır. Dil, içte yaşanan duygu ve düşüncelerin en önemli ve en çok kullanılan ifade aracıdır. Ancak tek ifade aracı değildir. Dilden başka yüz ve hareket ifadesi de hislerin açığa vurulmasında baş vurulan ifade şekilleridir. Hatta duyguların tabii haldeki ifadesi olan yüz ifadesinin, dil ifadesinden daha samimi ve güçlü olduğu bile söylenebilir. Bir bakıma yüz ve hareket ifadesi dille söylenenlerin samimi olup olmadığını ortaya koyabilecek güçtedir. Ayrıca yoğun olarak yaşanan güçlü duyguları dil ile anlatmak, onları kelimelere dökmek kolay olmaz; bazı hareketler ve yüz ifadesi, dilin aciz kaldığı yerde bir ifade aracı olur. Nitekim günlük hayatımızda karşılaştığımız, aşırı sevinç, korku, kader, dehşet vb. veren hadiseler karşısındaki duygu ve düşüncelerimiz sorulduğunda, bunları ifade edecek kelimeler bulamadığımızı söyleriz. Böyle durumlarda bizim hareketlerimiz; yüzümüzdeki ifade ve görülebilen diğer tensel belirtiler, neler hissettiğimiz açığa vurup ifade etmekte dilden daha manalı, içten ve inandırıcıdır.

Ayrıca güçlü ve coşkulu hisler ve heyecanlar, kendilerini hareketler ve fiillerle ifade ederler. Bu itibarla ibadetler, dini duygu ve heyecanların bedende fiilen tezahür eden ifade şekilleridir³⁹. İbadet de bir bakıma Allah'a karşı duyulan sevgi, saygı, hayranlık, şükür, bağlılık, itaat, teslimiyet, korku ve tazim hislerinin ifadesi olduğuna göre, burada dil ile sözlü olarak yerine getirilen rükünlerle birlikte, bu duyguların bedenen ifade ediliş şekilleri olan hareketlerin de bulunması tabiidir. Buradan hareketle ibadet, "Allah ile kurulan tabiatüstü ilişkinin görünür varlığı, belli sözler, jestler ve davranışlar sistemi şeklindeki tezahürü"⁴⁰ olarak tarif edilebilir. Buna göre İslam'ın en temel ibadet biçimi olup, günde beş kez kılınan namaz, bedenen ifa edilen şekli rükünleri ve bu esnada dille ifade edilen sözlü erkanı ile, mü'minin zihni, kalbi, dili ve azalarıyla iştirak ettiği, Rabbine karşı içinde beslediği duygu ve düşünceleri hem söz hem de davranış olarak ifade ettiği

36 Bkz. İktal, İslâm'da Dini Düşünce, s. 130-131.

37 Kur'an, el-Bakara, 177.

38 Kur'an, el-Bakara, 115.

39 Pazarlı, Osman, Din Psikolojisi, Remzi Kitabevi, 3. bas., İstanbul, 1982, s. 189.

40 Hökelekli, Din Psikolojisi, s. 233.

sistemli ve kapsamlı bir ibadet biçimidir. Ondaki dil ile ifade edilen sözlük rükünlerle bedenen icra edilen fiili erkan arasında da tam bir uyum vardır. Böyle olunca namazdaki kıyam, rüku ve secde vaziyetleri; basit birer vücut hareketi olmayıp, ilahi huzurda duyulan tazim hissini giderek tedricen derinleştiğinin bedenen ifade edilmiş biçimleri olmaktadır.

Bu temel ibadet biçiminde esas olan; kulun kalben tevazu gösterip boyun eğmesi, zihnen ilahi huzurda olduğunun şuurunda olması, diliyle Allah'ı zikretmesi ve bedeniyle O'nu tazimin en ileri şekliyle tazim etmesidir⁴¹. Bedenen yapılan tazimde asıl olan da, boyup eğip teslim olarak tazim edilenin huzurunda kıyam, rüku ve secde etmektir. Tazimin bedenen en güzel ifadesi namazda olduğu gibi bu üçünün birbirini takiben bir arada yapılmasıdır. En ileri ve en üstün tazim vaziyeti ise secdedir⁴². İbadetlerde şekil ve onunla ifade edilmek istenen manalar hakkındaki bu örnekleri daha da çoğaltmak ve özellikle hac esnasında yerine getirilen sembolik hac fiillerini bu açıdan yorumlamak mümkündür⁴³. Ancak ibadet eden herkesin ibadet esnasında burada bahsedilen manaları aynı derinlik ve yoğunlukta yaşadığı da söylenemez. İbadetlerin sırf biçim ve kurallarına takılıp kalan onu duygu ve düşünce planında yaşayamayan, pek çok kimse vardır. Bunların ibadeti, Allah'a karşı beslenen samimi hislerin ifadesi olmaktan çok, ahiret hayatına ait cezalandırma korkusu ve ebedi saadet vaatlerinin kendilerine yaptırdığı bir görev, bir alışkanlık ve bir kazanç vesilesidir. Fakat böyle bile olsa, yine de bu ibadetlerin bir değeri vardır. Zamanla istenen seviyede olmasa bile bu ibadetler, tekrar edile edile kişinin iç dünyasında etkisini göstererek onda bir takım duygu ve düşüncelerin uyanışına vesile olacaktır. Nitekim insan duygu ve düşüncelerinin fiil ve davranışlarına tesir ettiği gibi, fiil ve davranışlarının da duygu ve düşüncelerine etki ettiği psikolojik bir hakikattir⁴⁴. Bu sebeple ibadetlerin fonksiyonlarından biri de inanan insanlarda uygun heyecan ve duygular meydana getirmektir⁴⁵. Yani her zaman ibadetler mevcut duyguların ifade edilmiş olmaz, bazen de istenen duyguların oluşup gelişmesine

41 Bkz. ed-Dehlevi, Şah Veliyyullah, Huccetullahi'l-Baliğa, Beyrut, t.y., c. II, s. 3.

42 Bkz. ed-Dehlevi, a.g.e., c. II, s. 5; en-Nedvi, Kitap ve Sünnet Işığında Dört Külün, II. bas., Yıldızlar Mat., İstanbul 1991, s. 111.

43 Geniş bilgi için bkz. Certel, Hüseyin, "Psikolojik Bir Yaklaşımla Hac İbadeti", Türk Yurdu, sayı 84, 1994, s. 14-20.

44 Bkz. Akseki, A. Hamdi, Ahlak Dersleri, Üçdal Neşriyat, İst., 1968, s. 124-127.

45 Eroğlu, Davranış Bilimleri, s. 103-104.

vesile olur. Kanaatimizce çoğu insanın ibadeti bu nevidendir. Bu bakımdan oruç, namaz, hac, dua, Kur'an tilaveti ve zikir; beden hareketleri ve dil ile telaffuzdan faydalanarak ruhta dini tecrübeleri derinleştirmeye götüren ibadetlerdir.

Toplu İbadet

Bilindiği üzere genellikle dinlerde toplu halde yapılan ibadetlerin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Topluca yapılan bu ibadetlere imkan sağlamak üzere yeryüzünde halen yaşamakta olan dinlerin mensupları yüzbinlerce mabed inşa etmişlerdir. Dinler Tarihi bize, geçmişte ve günümüzde çeşitli dinlerde toplu ibadet konusunda oldukça zengin bilgiler sunmaktadır. Öyleyse cemaat halinde yapılan ibadetin dini hayattaki önemi nereden kaynaklanmaktadır. Yeri gelmişken bu hususa da özellikle İslami ibadetler açısından temas etmekte yarar vardır.

Şüphesiz her din; mü'minlerini ortak değerler, hedefler ve gayeler etrafında toplamak, birleştirmek, uzlaştırmak, kaynaştırmak suretiyle güçlü, inançlı bir toplum oluşturmak ister. Bu birleşme ve kaynaşmanın oluşmasında ortak inanç esaslarının benimsenmesi kadar, dinin vazgeçilmez temel bir ögesi olan ibadetler de rol oynar. İbadetler aynı dine inanan insanları birbirine yaklaştırıp kaynaştırır; cemaat ve birlik şuurunun oluşup gelişmesini sağlar⁴⁶.

Özellikle İslam dini de, müslümanların her yönden güçlü ve örnek bir birlik oluşturmalarını emreder, hatta birbirleriyle kardeş kadar yakın olmalarını ister⁴⁷. Bunun için İslami ibadetlerin temel hedeflerinden birisi de müslümanları cemaatleşmeye ya da sosyal, ekonomik, siyasi vb. her açıdan güçlü ve sağlam bir birlik oluşturmaya götürmektir. Başta namaz olmak üzere bütün ibadetler, bu birlik olma zorunluluğunu hatırlatıcı bir mahiyet arzeder. Zira vakit namazlarının cemaatle topluca kılınması, ferden kılınmasından çok daha sevaplı ve makbuldür⁴⁸, cuma namazı ancak cemaatle kılınabilir, yılda iki kez büyük ve coşkulu bir katılımı bayram namazları topluca kılınır, bir ay müddetle kılınan teravihlerin cemaatle kılınması makbul ve yaygındır. Bütün bunlar, namaz vasıtasıyla küçük çapta bir cemaatleşmenin oluşmasına ve giderek daha büyük ve güçlü bir birliğin oluşturulmasına yöneliktir. Oruç ve zekatta da sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı

46 Bkz. Taplamacıoğlu, Din Sosyolojisi, s. 191-197.

47 Bkz. Kur'an, el-Hucurat, 10; el-Bakara, 143; Ali İmran, 103.

48 el-Buhari, Ezan, 30; Müslim, Mesacid, 40.

teşvik etmek suretiyle müslüman kardeşliği ve birliğinin teminine yönelik hususiyetler görebiliriz. Hacda ise tüm İslam alemini kucaklayacak bir birlik oluşturma ve kaynaştırma özelliği daha bariz olarak görülür. Zira diğer ibadetler ve özellikle cemaatle kılınan namaz, belki küçük yerleşim birimlerindeki mü'minleri bir araya getirip cemaatleştirirken, hac, tüm dünya müslümanlarını bir araya getirerek kucaklaştırıp kaynaştırmaktadır⁴⁹.

Şu halde cemaat halinde topluca yapılan ibadetlerin ve bilhassa İslam'daki namazın önemli bir gayesi de, makam, mevki, ırk üstünlüğü, zenginlik, fakirlik ayırımını kaldırıp tüm inananları eşit kullar olarak, kulluklarını göstermek üzere Allah'ın huzurunda bir araya getirmek suretiyle bir yandan birlik, beraberlik ve dayanışma ruhunu güçlendirirken, bir yandan da fertleri içine kapalı olmaktan kurtarıp dışa dönük, aktif ve topluma bağlı bir kişi haline getirmektir⁵⁰. Yani İslami ibadetler bu yönüyle insanın topluma uyumunu sağlayıcı ya da sosyalleşmeyi destekleyici bir rol de oynamaktadır. Zira ibadetler ve bilhassa bunlardan bazılarının cemaatle yapılması, kişiyi sadece Allah'a değil, diğer insanlara da yaklaştırmaktadır.

İslam'da özellikle vakit namazlarının cemaatle kılınmasına hususi bir önem atfedilerek, gerek hadislerde ve gerekse Kur'an'da⁵¹ cemaatle namaz teşvik edilmiştir. Zira hiçbir ayırım ve fark gözetmeksizin ilahi huzurda, kul olmanın gerektirdiği itaat, teslimiyet, bağlılık ve tazimi göstermek üzere bir araya gelen insanların camide saf oluşları, bedenlen yan yana omuz omuza gelişleri, sırf cismani bir bir araya geliş ve yakınlaşmadan daha derin manalar taşımaktadır. Bu, aynı inanç, aynı istek, aynı gaye ve şuurun bir araya getirdiği, fertleri arasında kalbi yakınlıkların ve bağlılıkların bulunduğu güçlü bir birlikteliktir. Cami cemaatinin fertleri arasında kurulan bu duygusal yakınlaşma, onlar arasında dayanışma, yardımlaşma ve kardeşlik duygularının oluşmasını ve sosyal münasebetlerin gelişmesini sağlar. Onlar birbirlerinin sevinç ve kederini paylaşır, aralarından camiye gelmeyenlerin durumunu araştırıp sıkıntısı olanların yardımına koşarlar. Cemaat bireyleri arasındaki bu manevi yakınlaşma, maddi yardımlaşma zemini oluşturduğu gibi, günlük hayatın çeşitli yönlerinde de kendini gösterir. Çünkü kişi, cemaat sayesinde insanlarla tanışıp görüşme ve onları yakından tanıma fırsatı da

49 Krş. Bayraktar, İslam İbadet Fenomenolojisi, s. 19-21; Uludağ, İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti, 1. bas., T.D.V. Yay., Ankara, 1989, s. 83-85.

50 Bkz. Pazarlı, Din Psikolojisi, s. 191; Aksoy, Ergüder, İbadetin 199 Faydası, Seha Neşriyat, İstanbul 1991, s. 18,62,101.

51 Kur'an, el-Bakara, 43.

bulmaktadır. Böylece o, alış-verişinde, evlatlarına eş bulmada, ailecek yakınlık kurmada, arkadaş ve dost edinme vb. konularda tabii olarak daha iyi tanıyıp güvendiği, ortak değerleri paylaştığı cemaat arkadaşlarını tercih edecektir.

Cemaatle yapılan ibadetin önemi bir de, onun daha içten, duyularak yaşanma imkanı vermesinden ileri gelmektedir. Yani cemaatle ibadet, içtimai bir öneme haiz olduğu kadar, psikolojik bir önem de taşımaktadır. Çünkü “Cemaat halinde yerine getirilen ibadetlerde topluluk, ferdi ruhlar üzerinde yükseltici ve kendinden geçirici heyecanlar doğurabilmektedir⁵². İkbâl’in de dediği gibi, ibadet için dindarlar bir araya geldiklerinde, dikkatlerinin tek bir noktaya çevrilmesinden ve aynı harekete geçirici güç için gönüllerinin açılmasından başka bir gaye gözetmezler. Ayrıca cemaat halinde insanların sezgi gücünün oldukça arttığı, duygularının şiddetlendiği ve iradelerinin, cemaatten uzakta ve yalnız iken tasavvur edemedikleri bir seviyede harekete geçtiği, psikolojik bir hakikattir⁵³. O halde ibadetin hem ictimai hem de mü’minin derununda meydana getirmesi gereken amaçlarına ulaşmasında cemaat halinde topluca yapılmasının önemi büyüktür.

Netice olarak; insanda fitri ve tabii bir duygu olan din duygusu, beraberinde, inanıp mabuda tapınma istek ve ihtiyacını da bulundurmaktadır. İbadetsiz bir dinden ve dindarlıktan bahsetmek mümkün değildir. Dinin ameli yönüne dahil olan ibadetler; imandan feyz alıp hayat bulmaları ve imanı besleyip takviye etmeleri itibarıyla psikolojik bir hadise olan imanla yakından ilgilidir. Bu bakımdan şekil ve kurallar açısından Fıkha konu olan ibadetler, dindarın iç dünyasında yaşanan duygu ve düşüncelerin tezahürleri ve ifade şekilleri olmaları açısından Din Psikolojisini konusudur. Zira ibadetin korku, saygı, sevgi, şükür, sığınma, bağlanma ve teslimiyet gibi duygusal; niyet, irade, şuur gibi fikri temelleri vardır. Dini bakımdan bir şükür ifadesi, kulluk vazifesi, kurtuluş vesilesi olan ibadetler, aynı zamanda Allah ile kullar arasında kurulan bir diyalog, haberleşme ya da vuslattır. Bu sayede kul ile Rabbi arasında içten ve sürekli bir diyalogun kurulmasıyla, mü’minin şuurunda Allah düşüncesinin sabitleşip yerleşmesi ve imanının kemale doğru gelişmesi esas hedeftir.

52 Topçu, Nureddin, “Din Psikolojisinin Konusu”, İslam Mec., c. I, Sayı 2, Ankara, 1956, s. 18.

53 İkbâl, İslam’da Dini Düşünce, s. 129.